

הרב נתנאל אירבך

נטיעה וחרישה בשמיטה לצורכי היישוב

הקדמה

במהלך השמיטה נערכו נטיעות יזומות מטעם קק"ל, העוסקת בייעור אדמות המדינה.¹ נטיעות אלו עוררו גלי מחאה אלימים בנגב מצד הבדואים, בטענה שהקרקע בבעלות פרטית.² מעבר למהומות ולוויכוחים האידאולוגיים, את הציבור הדתי עניינה השאלה: האם מותר לטעת בשמיטה לשמירת קרקעות המדינה?³ ראשית ההתיישובות בארץ עוררה שאלות מרתקות, המחדדות את היחס בין ההלכה לצורכי היישוב והמדינה המתחדשים, והפוסקים נדרשו לשאלות הלכתיות-מעשיות שהתעוררו.

בימיה הראשונים של ההתיישובות החקלאית התמודדו המתיישבים עם קשיים מורכבים - הקושי הכלכלי היה כבד,⁴ ואיתו קשיי הבריאות עקב התפרצות מחלות.⁵ נוסף על כך התמודדו המתיישבים עם הצקות חוזרות ונשנות מצד הערבים, שניסו לגזול את רכושם וקרקעותיהם. נחישותם של המתיישבים לאחוז באדמות באה לידי ביטוי בשמירה ובפעולות אקטיביות בתיחום נחלותיהם, בהן נטיעת עצים וחרישת קרקע לסימון טריטוריה. הקשיים מבחוץ היו נחלתם כל השנים, אך בשמיטה הם התעצמו, שכן נאסרו עבודות חקלאיות.⁶

1. על יחס קק"ל להלכה ולשמיטה: עמית גיל-בייז, 'שיקולי אידיאולוגיה והלכה בהיתר המכירה ובאימוצו ע"י הקק"ל ומדינת ישראל', עבודה לקבלת תואר מוסמך מאוניברסיטת בר-אילן, תשס"ו, עמ' 89-109.
2. בנושא זכות הבעלות המשפטית על הקרקעות בנגב: חבצלת יהל, 'לפנים משורת הדין: המהלכים לגיבוש פשרה בתביעות הבעלות של הבדווים בנגב בשנות השבעים', עיונים בתקומת ישראל, כרך 28 (2017) עמ' 84-127.
3. <https://www.israelhayom.co.il/judaism/judaism-news/article/6969698>
4. ראו במאמרי 'נתינת מעשר עני במגזר החקלאי - סקירה הלכתית-היסטורית', אמונת עתיד 130 (שבט תשפ"א) עמ' 42-51.
5. סקירה על קשיים אלו בחדרה: 'ממושבות אחינו בא"י (ה)', הצפירה יום חמישי כ"ז תשרי תרנ"ט, 13 לאוקטובר 1898, עמ' 2.
6. לדוגמה: שו"ת מהרלב"ח, סי' קמג; של"ה, שער האותיות אות הקו"ף - קדושת האכילה (א) אות קיד ד"ה והנה.

במאמר נבחן את התמודדות הפוסקים עם שאלות המחדדות את היחס בין איסורי השמיטה לשמירה על טובת היישוב. הנושאים שנבקש לעסוק בהם הם נטיעת עצים וחרישת קרקעות למטרות שונות.

א. נטיעה בשמיטה

1. נטיעה לצורך זיכוך האוויר

המלריה היא מחלה זיהומית הנפוצה בעיקר באזור הטרופי. שמה הוא הַלָּחָם המילים 'מלה אריה' (mala aria) באיטלקית, שפירושו: 'אוויר רע', שכן טעו לחשוב אז שהמחלה נגרמת מהאוויר העולה מהביצות. ראשית התמודדו המתיישבים עם המחלה בנטיעת אקליפטוסים. בעזרת העצים הם קיוו לטהר את האוויר, לייבש את הביצות ולסלק את יתושי האנופלס נושאי המלריה. מאוחר יותר נוכחו המתיישבים לדעת שהשפעת האקליפטוס על הביצות שולית, שכן המלריה מופצת ע"י יתושות אנופלס, והם החלו בניקוז הביצות.⁷ כאמור, ראשית ההתמודדות הייתה באמצעות נטיעת עצי סרק, ונשאלה השאלה אם מותר לטעת עצים אלו בשמיטה.

שאלה זו הופנתה לרב משה יהושע יהודה לייב דיסקין, שעלה מבריסק לארץ-ישראל בכ"ט תמוז תרל"ט ונפטר בה בכ"ט טבת תרנ"ח. תשובותיו התפרסמו ב'שו"ת מהרי"ל דיסקין', שם נמצא מקבץ תשובות קצרות העוסקות בענייני שמיטה.⁸ באחת התשובות, שאינה מתוארכת,⁹ נשאל אם מותר לטעת עצי אקליפטוס לזיכוך האוויר:

לפעמים כשיש מקום באיזה אוויר אשר לא טוב הוא ליושביה נוטעים שם אילנות הגאליפטין לזכך האויר והם אילני סרק ואינם מוציאים פירות כלל. ואחרי שיש לחוש לבריאת הגוף אין לך שעת הדחק גדול מזה ויש להתיר ליטע על ידי נכרי, אחרי כי אין מבואר איסור דאילני סרק להדיא במשנה רק ממשמעות מדברי

7. ראו: אברהם אופיר שמש, 'ועץ האקליפטוס טוב ורע', עת-מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל 190, נובמבר 2006.

8. על הנאמנות של תשובות אלו: ספר השמיטה, עמ' טז הערה 2: 'ושמענו מפי בנו של הגאון ההוא... שהתרעם מאוד על המו"ל אשר הדפיס תשובת אביו שרובם היו רק רשמים מימי עלומיו כדי לעיין בהם אח"כ'.

9. מהרי"ל דיסקין חווה בארץ שלוש שמיטות - תרמ"ב, תרמ"ט, תרנ"ו. התשובה אינה מתוארכת, וניתן לשער שזו שאלה ממתישבי חדרה ביחס לשמיטה תרנ"ו, שכן עלייתם לקרקע התרחשה בשנת תרנ"א, אז התמודדו עם הביצות. בספרו 'חדרה: שישים שנות קורותיה' (תל-אביב תשי"א), עמ' 85, מציין עבר הדני שבתחילת תרנ"ה הוחלט בוועד המושבה לחלק מגרשי בנייה טרם שהתקבלו אישורים, במטרה לטעת אקליפטוסים: 'באשר השנה הבאה עלינו היא שנת שמיטה, שהנמנע יהיה לטעת אז, אך הנטיעות המשיכו גם בשמיטה תרנ"ו: 'העבודה אינה נפסקת, ולא עוד אלא בתרנ"ו שנת השמיטה חלה התקדמות ניכרת הוועד הפועל ממשיך בנטיעת אקליפטוסים במגרשי המושבה בהנהלת האגרונום הצעיר. נציגי המושבה ניסחו מכתבים שמתואר בהם הצורך בעבודה בשמיטה, ועלו לרבני ירושלים, בהם מהרי"ל דיסקין. יש לציין שאין בדבריהם אזכור לצורך לטעת אקליפטוסים למטרת ייבוש הביצות: בועז הוטרר, ובשנה השביעית ח"ב עמ' 363-367.

שמעון בן גמליאל מתיר מכלל דתנא קמא אוסר... על כל זה אפשר להתיר בשעת הדחק כזה... וצריך עיון ויש להתיישב.¹⁰

מהי ההתלבטות של מהרי"ל דיסקין?

מהתורה נאסרו בשמיטה ארבע מלאכות חקלאיות - זמירה, זריעה, קצירה ובצירה.¹¹ מלאכת הנטיעה לא נזכרה באיסור התורה, אך היא נאסרה מדרבנן,¹² כדברי הרמב"ם: 'הנוטע... מכין אותו מכת מרדות מדבריהן'.¹³ בדבריו אין הבחנה בין נטיעת עץ מאכל לנטיעת עץ סרק, בשניהם היא נאסרה, כדבריו: 'אין נוטעין בשביעית אפילו אילן סרק'.¹⁴ פסיקה זו מנוגדת לדברי רשב"ג בירושלמי שהובאו ללא חולק: 'רשב"ג אומר נוטעין אילן סרק בשביעית'.¹⁵ יש שהסבירו ברמב"ם שהלשון 'רשב"ג אומר' רומזת שחולק על חכמים האוסרים וכמותם פסק הרמב"ם.¹⁶ בתחילת דבריו מתבסס מהרי"ל דיסקין על רשב"ג שהתיר לטעת עץ סרק, ומכיוון שאין מי שיחלוק מפורשות וכ'שיש לחוש לבריאת הגוף אין לך שעת הדחק גדול מזה... אפשר להתיר בשעת הדחק כזה'. את דבריו סיים: 'וצריך עיון ויש להתיישב'.¹⁷ ייתכן ולמעשה הסתייג מההיתר משום שהתועלת מהנטיעה (זיכרון האוויר) תהיה לאחר השמיטה, כפי שהעיר הרב יוסף צבי הלוי:

דנטיעת הגליפטס אינם מועילים מיד ואינם מרגישים שום תועלת להטבת האוויר במשך שנת השביעית אלא במשך זמן רב אחרי השמיטה. ולא מצינו היכא שמתירין בדבר עפ"י הדחק אלא אם התועלת יבוא מיד.¹⁸

לסיכום, המהרי"ל דיסקין לא הכריע בצורה ברורה בדבר נטיעת עצי סרק לצורכי תברואה, אך ניתן ללמוד שמ"מ לא התיר ע"י יהודי אלא ע"י גוי.

10. שו"ת מהרי"ל דיסקין, פסקים סי' כז אות כד.

11. ויקרא כה, ד-ה.

12. יש סוברים שנטיעה אסורה מהתורה: ר"ש, (שביעית פ"א מ"א; שם פ"ב מ"ו); רש"ס, שביעית פ"ב מ"ו. רמב"ם, הל' שמיטה פ"א ה"ד. כ"כ ר"י קורקוס, שם; רדב"ז, שם ה"ה; פאת השולחן, הל' שביעית סי' כ ס"ק ד; מנחת חינוך, מצווה שכז אות א; שו"ת בית הלוי, ח"ג סי' א אות ג; אגלי טל, ביאורים זורע אות ב ס"ק ה; תורת הארץ, ח"א פ"ו אות לז. בהבחנה בין זריעה האסורה מהתורה לנטיעה האסורה מדרבנן: שו"ת מהריט"ץ, החדשות סי' קעו.

14. רמב"ם, הל' שמיטה פ"א ה"ה. תוקפו של איסור נטיעת עץ סרק נתון במחלוקת - יש הסוברים שהאיסור מהתורה: חזו"א, שביעית סי' יט ס"ק כ ד"ה ובתוס'; הרב בנימין זילבר (הלכות שביעית, סי' א כסא דוד ס"ק יט; ברית עולם, סי' א סעי' ו); שו"ת שבט הלוי, ח"ג סי' קנח. ויש הסוברים שהאיסור מדרבנן, שמא ייטע עץ מאכל: ערוה"ש, הל' שמיטה סי' יט סעי' ה; כרם ציון, ח"ד קונטרס ישועת הארץ סי' א הערה א.

15. ירושלמי, שביעית פ"ד ה"ד. בביאור ההיתר: רש"ס, שביעית פ"ד ה"ד ד"ה נוטעין.

16. ר"י קורקוס, הל' שמיטה פ"א ה"ה; כס"מ, שם; חסדי דוד, שביעית פ"ג ה"א; מראה הפנים, שביעית פ"ד ה"ד ד"ה אין מציתין; שבת הארץ, קו"א סי' ה; שו"ת ציץ אליעזר, ח"א סי' סח אות ו.

17. קשה לומר שההסתייגות מחשש לשיטות שאיסור נטיעת עץ סרק מהתורה, שכן בסכנת נפשות יש להתיר: הלכות שביעית, סי' א כסא דוד ס"ק יט, אע"פ שסובר שנטיעת סרק אסורה מהתורה, הערה 14: 'מ"מ יש להתיר במקום ששייך לרפואה ע"י נכרי'.

18. תורת השביעית (הלוי), עמ' לז. בניגוד לנטיעה לשמירת אדמות, שם התועלת ישירה יותר.

2. נטיעת עצי סרק לשמירת קרקעות

בשמיטה תר"ע נשאל הראי"ה קוק אם מותר לטעת עצים בקרקעות הקופה הלאומית. לדבריו, מעיקר הדין היה מקום להתיר נטיעת עצי סרק ע"י יהודי לאחר 'היתר מכירה', אך מכיוון שיסוד ההיתר בנוי על 'טובת היישוב' הוא הסתייג מכך:¹⁹

על כן הנהגנו שלא לנטע נטיעות חדשות כלל, מפני שכל מגמתנו היא להגן על הישוב שכבר נשתכלל, שלא יהרס ע"י הפסקת העבודה והמסחר בשביעית, לפי המצב הירוד והנורא שהישוב עומד עליו כעת, עד בא עת לחננה ביסע אלקים. אע"פ שמצד הדין הנטיעה היא מכלל המלאכות, שלדעת כמה מרבתינו הראשונים הן אסורות רק מדרבנן, והיה ראוי להקל אחר המכירה לעשותה גם ע"י ישראל, מ"מ מפני שההשערה היא תמיד שע"י מניעת נטיעות חדשות לא תצא קלקלה למעמד הישוב, הונהגנו להחמיר בה עוד יותר מבשאר מלאכות, שהן ע"פ דין תורה חמורות ממנה, מפני נוגעות יותר למצב הישוב.²⁰

בדבריו מסרב הראי"ה להתיר נטיעה לאחר 'היתר מכירה', אף שתוקפה מדרבנן, משום שהיעדרה לא יביא 'קלקלה למעמד היישוב', שזו הסיבה למימוש 'היתר המכירה'. בהמשך הוא מעלה אפשרות נטיעה ע"י גוי במקרים מיוחדים:

גם באמת ישנם אחדים, שע"פ מה שנגלה לי ממצבם שהיו צפויים להפסד נורא מאד ע"י ביטול הנטיעה, להם התרתי לנטוע ע"י נכרי וע"י עוד פרטי תנאי היתר מיוחדים.²¹

בדבריו הובא השיקול הכלכלי, שתואר כ'הפסד נורא מאוד', לכן ייתכן וההיתר מסויג ע"י נכרי וע"י עוד פרטי תנאי היתר מיוחדים ולאחר 'היתר מכירה'. אבל כשהמטרה היא שמירת אדמות מהשתלטות עוינת, התיר הראי"ה נטיעת עצי סרק ע"י יהודי לאחר 'היתר מכירה'. כך הובא בעדות חיים דוד פיקרש:

הנדיב הברון רוטשילד, שמח לשמוע על הפועלים היהודיים שעוסקים בחקלאות, והורה לפקידיו לרכוש אדמה בחדרה ולחלקה לפועלים הוותיקים. כך זכיתי גם

19. על שיקול 'טובת היישוב' כביסוס ל'היתר-מכירה': שו"ת שמן המור, יו"ד סי' ד (התייחסות לפסיקה זו בהרחבת המושג 'טובת היישוב': אברהם שרייבר, 'זכויות קנייניות כגורם מעצב בהלכות שמיטה' בתוך מים מדליו, שנתון המכללה האקדמית הדתית לחינוך ע"ש רא"מ ליפשיץ, ירושלים תשס"א עמ' 1-26); שו"ת ישועות מלכו, יו"ד סי' סח; הראי"ה קוק (שו"ת משפט כהן, סי' נח; שם סי' סא; שם סי' פו; שבת הארץ, מבוא אות טו; אגרות הראי"ה, ח"א אגרת שיח; שם, ח"ב אגרת תקנה); הרב צ"פ פראנק (שו"ת הר צבי, זרעים ח"ב סי' מז; כרם ציון, אוצר השביעית השלם עמ' לח). על התחשבות הראי"ה במצוקת היישוב ובחולשתו הכלכלית: אבינועם רוזנק, 'ההלכה הנבואית והמציאות בפסיקתו של הרב קוק', תרביץ סט, ד (תש"ס) עמ' 606; חגי בן ארצי, 'הראי"ה קוק כפוסק - יסודות חדשניים בפסיקתו של הרב קוק', חיבור לקבלת תואר ד"ר לפילוסופיה האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ג, עמ' 174.

20. שו"ת משפט כהן, סי' עא. על העיקרון שאין להתיר נטיעה לאחר 'היתר מכירה' משום שאינה צורך וטובת היישוב, חזר הראי"ה בשנת תרע"ב באגרותיו, ח"ב עמ' נז-נח, שם מתאר בצער נטיעות שניטעו ביער הרצל (כיום יער חולדה) ע"י 'הפועלים העברים'; בשנת תרפ"ד ביחס לנטיעות ט"ו בשבט, אגרות הראי"ה, ח"ד עמ' קעג; בשנת תרצ"א, ניצני ארץ, ו (תשמ"ח) עמ' 39. על שיטתו בנטיעות ט"ו בשבט בשמיטה: זמני יהודה וישראל, עמ' 58-70.

21. ראו: בצאת השנה, עמ' כח.

אני לקבל חלקת אדמה. בכדי למנוע הסגת גבול מצד הערבים, קיבלנו הוראה לנטוע מיד חורשת אקליפטוסים על גבול אדמתנו, אולם הייתה זו שנת שמיטה וידעתי על האיסור לנטוע עצים בשנה זו. עליתי לירושלים עם אבא ז"ל, והלכתי לרב אברהם יצחק הכהן קוק שיאמר לי מה לעשות. הרב שאל אותי אם חתמתי על שטר מכירה בערב השמיטה, ובירר באיזו מידה קיים חשש של השתלטות ערבים על אדמתנו, ופסק: בשביל ישוב ארץ ישראל מותר לך לנטוע.²² ממכלול דברי הראי"ה ניתן ללמוד שהתייחס בחומרה לנטיעה אף שאיסורה מדרבנן, משום שהיא עבודת הקרקע,²³ אך במקרי קיצון התיר נטיעת עצי סרק לאחר 'היתר מכירה'.

3. נטיעת עצי סרק לייעור אדמות המדינה ופרנסת העם

בימיה הראשונים הגיעו למדינה עולים רבים, והיה צורך למצוא עבודה לפרנסתם. בה בעת החלה קק"ל בייעור אדמות המדינה. צירוף אירועים אלו בשמיטה העלה שאלה אם מותר לטעת לייעור אדמות המדינה ולהמצאת תעסוקה ופרנסה לעולים, כפי שתיאר הרב נתן צבי פרידמן:

אחרי מלחמת השחרור עם עליית המוני ישראל מכל קצוי תבל התחילה הקק"ל בתכנית ייעור מקיפה בכל חלקי הארץ, דבר זה משמש לביטחון הארץ נותן תעסוקה ופרנסה לרובות ידיים עובדות במשך הרבה שנים, מכין חומרי גלם לתעשיות שונות ומשפר את אקלים הארץ. ברחבי המדינה הוקמו עשרות כפרי עבודה המתפרנסים מעבודת ייעור.

נתעוררה השאלה, מה דין נטיעות אלה בשמיטה?²⁴ בדבריו הוא מתייחס לרשב"ג שהתיר נטיעות סרק בשמיטה.²⁵ לדבריו, אין מפורש ואינו מוכרח שחכמים חולקים עליו.²⁶ ואוסרים נטיעת סרק בשמיטה, וגם אם כן, כיוון שהאיסור מדרבנן יש להקל בזה"ז שחיוב השמיטה מדרבנן, ויש להכריע כרשב"ג ככללי הפסיקה.²⁷ לפיכך הוא מתיר לטעת עצי סרק לצרכים המוזכרים.²⁸ בהנחיות לשמיטה תשי"ב מאת 'חבר הרבנים של הפועל המזרחי' נכתב כהוראה זו: 'ייעור באדמות הקק"ל מותרת לאלה שפרנסתם בכך'.²⁹ הפסק

22. ליקוטי הראי"ה, ח"א עמ' 75.

23. שבת הארץ, פ"א ה"ד תוספת שבת אות ב.

24. נצר מטעי, סי' כח; התורה והמדינה, ח"ד עמ' קפא-קפד.

25. לעיל הערה 15.

26. כלל זה אינו מוסכם: תי"ט, ביכורים פ"ג מ"ו ד"ה הגיע.

27. בבא מציעא, לח ע"ב.

28. בדבריו שנדפסו בשנת תשי"ב בהתורה והמדינה, ח"ד עמ' קפד, סיים: 'יש למצוא אפשרות להמשכת עבודת ייעור בשביעית, אם יסכימו לדברינו רבותינו הגדולים בישראל שליט"א, אך בספרו נצר מטעי, סי' כח, שנדפס בשנת תשי"ז, נעדרה התניה זו: 'יש לצדד להקל בעבודת ייעור בשביעית'. על הפולמוס אודות פסקי ההלכה שבספרו נצר מטעי:

<https://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=20200&pgnum=1>

שו"ת יביע אומר, ח"ג או"ח סי' ל אות ו; התורה והמדינה, ח"ט-ח"י עמ' תרב-תרג.

29. התורה והמדינה, ח"ד עמ' קלט סעי' ה.

לא התקבל באותם הימים,³⁰ אך הוא משקף את ההתמודדות בתפר בין ההלכה להתיישבות ולפרנסת העם.

4. נטיעה בשטחי יהודה ושומרון

בהנחיות הרבנות הראשית לשמיטה תש"מ, כתב הרב שלמה גורן:

כשיש צורך חיוני, ביחוד בשטחי יהודה ושומרון וברצועת עזה, שהנטיעה היא גם לצורך תפיסת בעלות יהודית על האדמה, יש להעמיד חופה (אפילו ארעית) במקום הנטיעה ולנטוע מתחת לחופה. מעמיד החופה והנוטע לא יסירו את החופה ממקומה אלא אדם אחר יעשה זאת.³¹ בדבריו התבסס הרב גורן על הכרעת 'פאת השלח'³² בספק שהעלה הירושלמי (ערלה פ"א ה"ב) להתיר לשתול באדמה תחת גג משום שאינו בכלל 'שדה'.³³ לכן כתב הרב גורן שמותר לטעת לצרכים אלו תחת חופה, ואף ניתן להסיר אותה לאחר-מכן ע"י אדם שאינו הנוטע או מעמיד החופה. בטעמו נראה שאם הנוטע או מעמיד החופה יסירו לאחר הנטיעה, יעברו על איסור נטיעה למפרע, כדברי ה'חזון איש' (שביעית סי' כב ס"ק א ד"ה ואף): 'כשמסיר התקרה נמצא דעביד איסורא למפרע, דהוי זורע ע"מ להסיר וזו זריעה גמורה'.³⁴

סיכום: נטיעת עצי סרק בשמיטה

אומנם מלאכת הנטיעה אינה נמנית על המלאכות שנאסרו בשמיטה מהתורה, אך הפוסקים התייחסו אליה בחומרה והתירו נטיעת עצי סרק רק במקרים מיוחדים עם מקדמי ביטחון הלכתיים. למהר"ל דיסקין, אין לטעת עצי סרק כלל, גם לצורכי תברואה. לראי"ה קוק, במקרים מיוחדים יש להתיר נטיעת עצי סרק לאחר 'היתר מכירה', אך הוא הבחין בין צרכים כלכליים, שאז על הנטיעה להיעשות ע"י גוי, לצורכי שמירת אדמות שאפשר ע"י יהודי.

30. הרב בצמ"ח עוזיאל (התורה והמדינה, ח"ד עמ' קמא; השמיטה היובל ומצוות הקהל, עמ' 156): הרב י"ד הכהן, התורה והמדינה, ח"ט-ח"י עמ' רצב; הרב שאול ישראל, משפטי שאול - ארץ ומדינה עמ' רנו, שקשה מאוד להתיר נטיעת עץ סרק אף למי שפרנסתו בכך. ברם, בהנחיות מעשיות לקק"ל (שם עמ' רח) התיר נטיעות סרק בגוש אדמה לאחר 'היתר מכירה'. השוו בצאת השנה, עמ' לא סעי' י, להתיר זריעת ירקות בגוש אדמה.
31. תורת הארץ, עמ' קצט. בתשובה אחרת התיר נטיעת עצי סרק בגוש אדמה ע"י גוי לאחר 'היתר מכירה' משום 'הפסד כספי התקציב שהוקצב למטרה זו': תורת הארץ, עמ' רב.
32. פאת השלח, הל' שביעית סי' כ ס"ק נב. הראי"ה קוק (שבת הארץ, מבוא אות ג; שם פ"א ה"ג, במקום הפסד; השוו לשו"ת משפט כהן, סי' עג). החזו"א ערער בהכרעה זו המבוססת על היותה של השמיטה בזה"ז מדרבנן. לדבריו יש להחמיר שעיקר שמיטה מהתורה: חזו"א (שביעית סי' כב ס"ק א ד"ה נראה; שם סי' כו ס"ק ד; השוו, שם סי' כ ס"ק ו ד"ה והזורע).
33. תורת הארץ, עמ' קלח-קמג.
34. בביאור דבריו והקושי ראו מאמרי 'העברת עציצים בשמיטה', אמונת עתיך 135 (ניסן תשפ"ב) עמ' 63 הערה 26.

חריגה היא דעתו של הרב פרידמן שהתיר נטיעת עצי סרק ע"י יהודי לייעור אדמות המדינה ופרנסת העם, ללא צורך ב'היתר מכירה'. לדעת הרב גורן, נטיעה לצורך שמירת אדמות מותרת תחת גג.

ב. חרישה בשמיטה

אף שהחרישה לא נכללה בפרשיית השמיטה, יש הסוברים שנאסרה מהתורה, ויש הסוברים שדווקא העדרה מפרשיית השמיטה מעיד שלא נאסרה מהתורה אלא מדרבנן.³⁵

1. היתר 'ארנונא'

אחד ההיתרים המרתקים בשמיטה הוא של רבי ינאי. הוא ייסד בית-מדרש בעֲכָפְרָה ליד צפת,³⁶ שם שילבו תלמידיו בין לימוד לעבודה חקלאית.³⁷ רבי ינאי התיר לתלמידיו לחרוש ולזרוע בשמיטה 'משום ארנונא', שתהיה תבואה לפרוע את מס השלטון.³⁸ הפרשנים התקשו כיצד הותרו איסורי תורה 'משום ארנונא', והביאו שני הסברים: (א) תוקף השמיטה בזה"ז מדרבנן, ובמקום הפסד ממון התירו לחרוש ולזרוע.³⁹

35. שבת הארץ, פ"א ה"ב אות ב.

36. כפתור ופרח, פ"א.

37. דורות הראשונים, ח"ב פ"ו, קלז ע"ב. יש להוסיף: בבא בתרא, יד ע"א, שרבי ינאי נטע 400 כרמי יין, 'משום ישוב ארץ ישראל הוא דעביד ומעלין עליו כאילו נטעה כולה'; רשב"א, שם ד"ה הא; ריטב"א, שם ד"ה ומאי; שטמ"ק, שם, בשם הראב"ד; חת"ס, שם ד"ה דילמא. להרחבה דרך הגדרת מצוות ישוב ארץ ישראל: מאמרי הראיה, עמ' 465-467. על גישתו הריאלית: תענית כ ע"ב, אין לסמוך על נס במקום סכנה; שבת לב ע"א, לא שט בספינה לפני בדיקת כשירותה. שו"ת דעת כהן, סי' נח ד"ה והנה לדעת, ביחס להיתרו בשמיטה בהקשר לשיטתו: 'היה זריז בשמירה מחשש סכנת נפשות, ובפרט בענייני הכלל'.

38. סנהדרין, כו ע"א; ירושלמי, שביעית פ"ד ה"ב. יש לשים לב לשינוי, כשבירושלמי התיר לחרוש ולא לזרוע ובבבלי התיר זריעה. להכרעה ההלכתית: שבת הארץ, פ"א ה"א אות ג; שו"ת דברי מלכאל, ח"א סי' כח אות ה; תורת השביעית (הלוי), עמ' קה; הרצ"ה קוק, משפט כהן עמ' שעד. השלכה מרתקת מהיתר רבי ינאי, עפ"י מהר"ל דיסקין (שו"ת מהר"ל דיסקין, קו"א אות לד; שם אות ס; כתבי מהר"ל דיסקין, או"ח סי' שו; שם סי' תקכז): 'והתירו אפילו לעשירים, דאל"כ מיכספו עניים ולא יחרשו ואתי לידי סכנת נפשות', ראו: הרב משה שטרנבוך (תשובות והנהגות, ח"ד סי' קנב; מועדים וזמנים, ח"ב סי' קמ ד"ה ולע"ד נראה; שם הערה ב), היתר אכילת בריא ביו"כ כדי שחולה יאכל.

39. רש"י, סנהדרין כו ע"א ד"ה פוקו; תוספות (שם ד"ה משרבו, בתירון ראשון; גיטין סב ע"א ד"ה אין עודרין, בתירון שלישי); תוספות הרא"ש, סנהדרין כו ע"א ד"ה פוקו, בתירון ראשון; יד רמ"ה, סנהדרין כו ע"א ד"ה פיסקא. יש שביארו כן ברמב"ם: ר"י קורקוס, הל' שמיטה פ"א ה"א; מרכבת המשנה, שם, בפירוש שני; אוצרות יוסף (ח"א אות כ; ח"ב אות ב); תורת השביעית (הלוי), עמ' קו. הסתמכויות מעשיות על שיטה זו, ראו: שו"ת המב"ט (ח"ב סי' סד; ח"ג סי' מו); שו"ת מהר"ט, ח"ב סי' נב. בשמיטה תרי"ד (1854), שו"ת מטה מנשה, סי' יד. בערב שמיטה תרל"ה (1874) התירו הרב חיים רחמים יוסף פרנקו והרב אברהם אשכנזי, רבני ירושלים, זריעה בשמיטה מהפסדים כלכליים, שו"ת שערי רחמים, ח"א יו"ד סי' ד-ה; שו"ת מהר"א אשכנזי, סי' מג. בשנת תרמ"א העלה הרב עקיבא יוסף שלזינגר אפשרות עבודות יהודים לפריעת מס, בהסתמך על שיטה זו, אך למעשה אסר, שו"ת רבי עקיבא יוסף, יו"ד ח"ב סי' רס.

(ב) אומנם משום הפסד ממון לא נתיר איסורי תורה, אלא ההיתר משום 'פיקוח נפש הוא, ששואל להם המלך מס ואין להם מה יפרענו ומתים בתפיסת המלך... משום חיי נפש'.⁴⁰ לכן הותרה חרישה וזריעה, אף שתוקף השמיטה מהתורה.⁴¹ מדברים אלו עולה שמותר לחרוש בשמיטה כשהיעדרה יביא לחיי נפש'.⁴²

2. חרישה לתפיסת אדמות ולמניעת השתלטות

בשמיטה תר"ע נשאל הראי"ה קוק 'מאת הועד הנכבד בעקרון' אם מותר לחרוש למניעת השתלטות על האדמות. וכך הוא כותב:

בחרישה כזו, שתהיה רק לכוונת השמירה על הבעלות של הקרקע, ולא לצורך הקרקע עצמה, ושתיעשה ע"י שינוי וע"י נכרי, יש להתיר במקום דחק כזה.⁴³

40. תוספות (סנהדרין כו ע"א ד"ה משרבו, בתירוש שני; גיטין סב ע"א ד"ה אין עודרין, בתירוש ראשון; פסקי תוספות, סנהדרין אות סב); ר"ן (סנהדרין כו ע"א; שם עד ע"א ד"ה אבל); תוספות הרא"ש, סנהדרין כו ע"א ד"ה פוקו, בתירוש שני; פסקי רי"ד, סנהדרין כו ע"א. יש שביארו כן ברמב"ם: רדב"ז, הל' שמיטה פ"א ה"א; מרכבת המשנה, שם, בפירוש ראשון; רש"ס, שביעית פ"ד ה"ב ד"ה ברם; ערל"נ, סנהדרין כו ע"א ד"ה בתוס'; מהר"ם שיק, שם ד"ה בתוס'; שו"ת דברי מלכאל, ח"א סי' כח אות ט; שו"ת משיב דבר, ח"ב סי' נו; פאת השלחן, הל' שביעית סי' כ ס"ק לב. אור החיים, ויקרא כה ג, מצא רמז מהפסוקים.

הרב דוד יהודה ליב זילברשטיין (ה'תק"פ, 1820 - ה'תרמ"ד, 1884) שהיה בירושלים (תרי"ט-תר"ל) ותיאר את המציאות באותם הימים, בספרו שבילי דוד, יו"ד ח"ב שמעתא וכללי חובת קרקע אות יג, כט ע"א: 'עמא דבר שלא לנהוג שביעית באה"ק בזמן הזה, ואמינא בזה דבר חדש ב"ה, דמבואר בסנהדרין... פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא וכתבו תוספות... אפילו הוא מהתורה מותר משום סכנה דיתפסו עבור הארנונא, וא"כ מכ"ש בזה דחיי נפש הוא דאל"כ מה יעשו אחב"י הדרים שם דאין בכחם לאסוף תבואות וכל מיני מאכל משנה העבר, וגם אין בידם להביא מחו"ל, כי סוחרי ישראל ממדינה למדינה לא יוכל לקום כי הדרכים אין מסוגלים שם לכך... וודאי ככה"ג לא אסרו וקרוב להיות גם בכלל סכנת נפשות... ומי שיש ביכלתו להכין מאכלות ישנות וירצה להחמיר אין מוחין בידו'. יש שלמדו שהתיר עבודות בשמיטה ללא 'היתר מכירה' מהסיבות הנ"ל: למועד שנת השמיטה, עמ' לד אות 7; הרב איתם הנקין, 'עובדות ומיתוסים בפולמוס השמיטה', עלוני ממרא 121 (תשס"ח) עמ' 54. שו"ת ציץ אליעזר, ח"ו סי' לב אות ח: 'דברי ספרי שבילי דוד אלה נדמה שלא הוזכרו עוד בדברי הספרים הדנים בהיתר שביעית בזה"ז, ולמדים אנו מדבריו, ראשית, דבזמנו היה עמא דבר שלא לנהוג שביעית באה"ק בזה"ז, ושנית הבעל שבילי-דוד אסברא לן טעם מיוחד מדידיה על העמא-דבר הזה, והוא בהיות שהישוב דאז היה קטן והסוחרים הישראלים בארץ לא היה להם קשרי מסחר עצמיים וחזקים עם חו"ל וגם הדרכים לא היו מסוגלים לכך, ואילולי היו שומרים על השביעית היה צפוי הרס על קיומו של הישוב בארץ דאי-אפשר היה לקיים הנפשות היושבות שם וקרוב היה להיות גם בכלל סכנת נפשות, ומשום כך היה אי-אפשר לאסור, ומתוך זה שמעין גם חילוק בין פרטיים שהשמירה כהלכתה תביא ההרס לקיומם לבין כלליים שאין סכנה כזאת, ובפרט כעת מאחרי קום המדינה ואשר גם קשרי המסחר מצויים בידי ישראל'. אולם, בועז הוטר, 'ובשנה השביעית' ח"א עמ' 76 הערה 114, כתב שמתאר מציאות ואינו מתיר עבודות, וציין לרב חיים אברהם ארנשטיין (צפונות טז תשנ"ב עמ' לב; שם עמ' לד), שחזרת הרב זילברשטיין להונגריה נבעה מקשיים כלכליים, תיאור התואם לתיאורו.

41. רע"א, סנהדרין כו ע"א ד"ה תוספות, ביאר בתוספות (הערה 40) שייתכן וגם לביאור זה שמיטה מדרבנן, ורק משום 'חיי-נפש' התירו איסורי תורה.

42. ללגיטימציה של 'היתר המכירה' בנסיבות כאלו: ספר השמיטה, עמ' קו; שנת השבע, עמ' כג.

43. שו"ת משפט כהן, סי' עד. השו: אגרות הראי"ה, ח"א אגרות רס-רסד.

בדבריו הרב קוק אינו נשען על היתר 'ארנונא',⁴⁴ וניכר שלא מדובר ב'חיי נפש', ואינו מבקש 'היתר מכירה' על השטח,⁴⁵ אלא ההיתר מבוסס על ההכרעה ההלכתית שחרישה שאינה למטרת זריעה נאסרה מדרבנן, ויש לעשותה בשינוי וע"י גוי.⁴⁶ לקראת שמיטה תרצ"ח שאלו מתיישבי 'מחנה ישראל' את ה'חזון איש' אם מותרות עבודות חקלאיות מחשש לתפיסת קרקעות ולצורך הכנת קרקעות לזריעה בשמינית למטרת פרנסה.⁴⁷ במכתבו לרח"ע גרודזינסקי עולה שאם נגדיר מציאות זו כחשש 'ארנונא', יש להתיר:

ואמנם קיבוץ מחנה ישראל כפי שמוסרים יוכרחו להפיץ על פני הארץ לבקש פרנסתם ויעלו זרים וינחלום, וכפי חוק השורר אי אפשר לעכבם מלחרוש שדה בור ואחרי כן קשה להוציא מידם, וגם קשה יהיה להתחיל מחדש להתיישב על אדמתם אחרי שיעזבוהו. ולפיכך מחנה ישראל נדון לעצמו או נדונים שהכריז עליהם רבי ינאי פוקו זרעו, ופירש הראב"ד בהשגות⁴⁸ שהמלכות תיקח מאתם את אדמתם, וזה מקרי חיי נפש, ולא העמידו דבריהם בשביעית בזה"ל. ואף דברי הר"מ יש לפרש כן, ולא מצינו מי שחולק על הר"א בזה בהדיא.⁴⁹ אף על פי שה'חזון איש' סובר ששמיטה בזה"ל מדרבנן,⁵⁰ ואף שהגדיר 'חיי נפש' ש'קרב

44. דיון על היתר זה ללא הכרעה: שבת הארץ, פ"א הי"א.

45. בשו"ת משפט כהן, סי' סז, נמנע להתיר חרישה ע"י יהודי אחרי 'היתר מכירה', אם כי בעיקרון הדבר מתאפשר, שכן רק את ארבע המלאכות מהתורה יש להימנע מלעשות ע"י יהודי לאחר 'היתר מכירה'; השווה כן לדבריו שם סי' עא. כשיטה זו, שאין ליהודי לחרוש לאחר 'היתר מכירה' אף שתוקפה מדרבנן, כ"כ: שו"ת ישועות מלכו (סי' נה; שם סי' נו; שם סי' נט); תשובות רבינו יצחק אלחנן, מכתב ט; שו"ת בית הלוי, ח"ג סי' א אות ה ד"ה, בשם ר"א ספקטור; הרב שאול ישראלי (חוות בנימין, ח"ג סי' קא; התורה והמדינה, ח"ד עמ' קסא-קעב). יש סוברים שלאחר 'היתר מכירה' ניתן לבצע ע"י יהודי את המלאכות האסורות מהתורה: שו"ת מהר"ם גלאנטי, סי' נז; שו"ת אבני נזר, יו"ד סי' תנח; שו"ת שמחה לאיש, סי' כו עמ' קז ע"א-קט ע"ב; שו"ת יביע אומר, ח"ג יו"ד סי' יט אות ז, מעיקר הדין. מעדני ארץ, שביעית סי' ב, התיר קצירה ובצירה ע"י יהודי ולא זריעה וזמירה האסורות מהתורה ובכללן חרישה: שולחן שלמה, הלכות שביעית עמ' רפד הערה ד. יש אוסרים כל המלאכות אחרי 'היתר מכירה': אור לציון, שביעית פ"א שאלה יז; מאמר מרדכי, שביעית פ"ג סעי' טז.

46. על היתר חרישה במקום איבוד האילנות: שבת הארץ, קו"א סי' ב אות ב.

47. להרחבה: חיים שלם, 'שנת השמיטה הראשונה של ישובי פא"י בארץ ישראל', המעין 231 (תשרי תש"פ), עמ' 356-368; משה אריאל פוס (מכתב לא ידוע של החזון-איש בדבר היתר מלאכה בשמיטה תרצ"ח), המעין 234 תמוז תש"פ עמ' 6-16; 'תשובת הגר"א קוטלר זצ"ל בעניין השמיטה ביישוב מחנה ישראל', המעין 238 תמוז תשפ"א עמ' 4-7. אירוע נוסף שבו הותרה חרישה בשמיטה היה בשנת תשכ"ו, והוא מכונה 'מלחמת הטרקטורים': זאב וילנאי, שעלבים וסביבותיה, עמ' 12-14; משה אורן, 'וציויתי את ברכתי מדרבנן ומלחמת הטרקטורים תשכ"ו', המעין 218 (תמוז תשע"ו), עמ' 62-64. ואולם ההיתר אינו מתייחס בהכרח לחרישה בשמיטה אלא להיתרה בשבת: הרב מאיר שלזינגר, 'על פקוח נפש וצורך בטחוני להתיר מלאכות בשבת', המעין כרך ו ב (טבת תשכ"ו), עמ' 12-14; ארחות רבנו הקהילות יעקב ח"א (תשע"ד, עמ' רצז-רצח; תשנ"א, עמ' קנט-ס).

48. ראב"ד, הל' שמיטה פ"א הי"א.

49. אצל משה אריאל פוס, המעין 234 (תמוז תש"פ) עמ' 7.

50. חזו"א, שביעית סי' ג ס"ק ח.

הדבר לפיקוח נפשות ע"י עניות וגביית ארנוניות⁵¹, הוא לא התיר מייד את החרשה, אלא כתב: 'אי אפשר להכריע בלא קיבוץ חכמים יחד'. למעשה לא התקבצו חכמים, וה'חזון איש' נטל על עצמו את היתר החרשה והציב תנאים שיגדירו באיסור דרבנן, כגון שתיעשה בשינוי וע"י גוי או גרמא, שאין בה הכשרת הקרקע לזריעה, זמן החרשה אינו במועד הרגיל והיא אינה חרישת עומק. התנאי המרכזי להיתר היה שאכן ההימנעות תביא לסכנת חיים.⁵²

המכנה המשותף בין הראי"ה ל'חזון איש' הוא אי-הסתמכות על 'היתר מכירה'⁵³, אך השוני ביניהם ניכר - בעוד ה'חזון איש' ביקש היתכנות 'חיי נפש' להתיר חרישה, ובכך לבסס את ההיתר על אחד מההסברים בהיתר 'ארנונא', הראי"ה התיר חרישה בשינוי ועל ידי גוי, כשאין כוונתו להכין הקרקע לזריעה אלא לשמירת הקרקעות - אף כשאינה 'חיי נפש'.

בשמיטה תש"ה מומש היתר ה'חזון איש' לסבי יוסף אורבך, חבר קיבוץ 'חפץ-חיים'. הוא מתאר את החשש מהשתלטות על האדמות:

בעיה אחרת הייתה איך נעבד בשמיטה את השטחים המפוצלים, והייתה סכנה ממשית שהפלחים הערבים מקטרה (גדרה המערבית) יחרשו חלק מהשטחים. ברשותם הייתה מחרשת דיסק כבדה ש'הופכת את האדמה ע"י כובד המחרשה'. בהתייעצות עם רב הקיבוץ הרב קלמן כהנא, נסעו ל'חזון איש'; בהמשך כותב סבי: פתחתי בהסברים על הבעיות שיתעוררו אם לא נחרוש בשנה זו. מכמה שאלות ענייניות של הגאון למדתי שהוא הבין היטב את הצד הטכני של שינוי החרוש וגם הסכנה אם לא נעבוד כלל שנה זו, של גזל אדמה יהודית ע"י הערבים. אחרי שיקול נוסף התיר לנו חריש פוליטי בעזרת מחרשת הדיסק וכך יכולנו לעבד את האדמות בלי לזרוע, כמובן.

לאחר קום המדינה, בשנת תש"מ, פנו חברי מושב יתיר לרב יעקב אריאל: כדי למנוע תפיסות קרקעות ע"י הערבים הציע מנהל מקרקעי ישראל לחברי המושב לדסק את הקרקעות ע"י חברי המושב, כדי להבטיח את בעלותן הישראלית. האם הדבר מותר בשמיטה.⁵⁴

הרב אריאל מתבסס על ה'חזון איש', ומסיים: הדרך הטובה ביותר היא לחרוש ע"י נוכרים, בשינוי, והשינוי יהיה שהחרשה תיעשה ע"י דיסק שאינו חודר לתוך הקרקע.

51. חזו"א, שביעית סי' יח ס"ק ד"ה מ"ק.

52. תשובות וכתבים ממרן החזון-איש, זרעים סי' לג.

53. לראי"ה יש להימנע מחרשה לאחר 'היתר-מכירה', הערה 45. לחזו"א המיאון עקרוני, כלשונו במכתב הערה 49: 'אגודת ישראל לא התחשב עם היתר המכירה, בהיות שהגאונים ר"ל דיסקין והר"ש סלאנט זצ"ל היו אוסרים פה וכדעת הגרי"ד מבריסק והנצי"ב מוואלאזין, ומה שנעשה פה היתר אינו ע"פ הכרעת חכמים רק ההכרח עשה לעצמו, ולכן החליטו חברי אגודת ישראל שלא למכור ושלא לזרוע'.

54. שו"ת באהלה של תורה, ח"ג סי' יז.

סיכום: חרישה בשמיטה

החרישה היא עבודה בגוף הקרקע, והפוסקים לא התירוה אלא בצירופים שונים. כשמדובר על חרישה לשמירת האדמות, לדעת הראי"ה יש להתיר בשינוי וע"י גוי, והחזו"א ביקש להסתמך על היתר 'ארנונא' רק כשיש היתכנות 'חיי נפש', אף שלמעשה התיר במגבלות שונות.

ג. עבודות גינון ביהודה ושומרון

בשנת תש"מ פנו מטעם 'מנהל מדרשת ארץ-ישראל' באלון-מורה לרב שלמה גורן בשאלה אם מותר לבצע עבודות גינון בשמיטה. וזו תשובתו:

מכיון שכל פעולה התיישבותית, בנין או חקלאות יש בה משום חיזוק הבעלות היהודית ביהודה ושומרון... יש חשיבות רבה לעבודת האדמה לכל מטרה שהיא כדי לחזק את הישוב היהודי באזורים אלו... יש בזה משום כיבוש הארץ⁵⁵ וחיזוק קדושתה. לכן מותר לכם לגנון את השטחים הנועדים לכך כדי לחזק את הקשר שלכם למקום.⁵⁶

הרב גורן התיר את הגינון לאחר 'היתר המכירה' (שלדעתו תקף יותר ביו"ש), ומתיר פעולות שלא ניתן לעשותן בשינוי ואי-אפשר לוותר עליהן, כהבהרתו בתשובה ל'התנחלות קדומים',⁵⁷ ובמקום אחר התיר שתילת דשא לנוי:

בהתנחלויות חדשות ביהודה ושומרון, מכיון שיש במדשאות שליד הבתים כדי להוכיח את חזקתנו על המקום, מותר בשעת חירום זו.⁵⁸

סיכום

כשנשוב לאירועי המחאה בנגב, ייתכן להבחין בין ראשית ימי ההתיישבות טרם קום המדינה לימינו ביחס להיתר נטיעה בשמיטה: בעוד שלפני קום המדינה החשש לתפיסת קרקעות היה ממשי, והעובדות שנקבעו בשטח היו בלתי ניתנות לשינוי עקב היעדר שלטון מדיני, כיום גבולות המדינה ברורים, אדמות המדינה בבעלותה ויש לשלטון אמצעים שונים ומגוונים להגן עליהן.

רק אם יוכח לנכון שהפתרון היחידי לשמירת האדמות הוא הנטיעה, יש להתיר לאחר 'היתר מכירה', כהיתר הראי"ה קוק.

55. על שיקול הכיבוש להתיר עבודות בשמיטה: הרב שלמה אבינר (שו"ת שאילת שלמה, ח"ג ס' שז עמ' 123-122; פסקי שלמה, ח"ה עמ' 202), ביחס להיתר נטיעה לשמירת אדמות המדינה.

56. תורת הארץ, עמ' סו-סז.

57. תורת הארץ, עמ' סח-סט. במקורות נוספים: תורת הארץ, עמ' קסד; שם עמ' קצה.

58. תורת הארץ, עמ' קסז אות ז.